

DOS ITINERARIS LITÚRGICS PER LA GIRONA MEDIEVAL I MODERNA

MARC SUREDA I JUBANY

Institut del Patrimoni Cultural

Universitat de Girona

Les fonts habituals per a la història de l'urbanisme medieval procedeixen, en la seva major part, de documents notariaus, de compra-venda o similars, que incloguin afrontacions o altres dades topogràfiques. Aquesta mena de dades, però, també les poden aportar de manera eficient documents de tipus litúrgic que descriguin processons, itineraris i moviments al voltant dels edificis de culte. Per altra banda, els estudis sobre la litúrgia medieval, especialment sobre els drames litúrgics, en parar atenció especialment a les formes de l'acte religiós han necessitat representar-se mentalment un escenari, un àmbit arquitectònic adequat per a l'acció estudiada; el camí, tanmateix, també pot fer-se en molts casos a la inversa, és a dir, prenent el text com a element descriptor d'una realitat espacial avui desapareguda i que a través del document es pot mirar de reconstruir¹.

Els dos textos que són objecte d'aquesta petita contribució ens ofereixen informacions d'aquestes característiques: per una banda, la *Consueta Antiquíssima* de la Seu de Girona n'és una font gairebé inexhaurible, i ho veurem fent un cop d'ull només al que descriu en referència a la processó del

¹ És d'absoluta justícia agrair l'ajut desinteressat i valuósíssim de molts, entre els quals no podem obviar: en Jordi Sagrera, pel seu ajut inestimable en moltes qüestions de topografia urbana molt més enllà de les publicacions; l'Elisa Varela, professora titular de la UdG, i el prof. Paco Gimeno, de la Universitat de València, per l'exhaustiu assessorament paleogràfic; ni el personal dels arxius visitats (ACG i reserva de la Biblioteca Universitària de la UB) per la seva paciència i amabilitat.

Corpus; per un altre costat, l'ofici de difunts inclòs en un antic *Rituale* gironí que es conserva avui a la Biblioteca Universitària de Barcelona inclou també dades interessants sobre la ciutat i sobre l'edifici catedral. Es tracta, a grans trets, de dos compendis de rituals que tenen en comú, a banda d'altres trets marginals, el llenguatge emprat i l'organització dels continguts; l'ús de l'escriptura gòtica textual també els és comú, amb la salvetat que el fragment de la Consueta és fruit d'una correcció d'època moderna i que aquesta mena d'escriptura hi apareix ja molt distorsionada, gairebé imitada (segurament per raons de coherència formal).

En efecte, els dos textos descriuen (i prescriuen) com es desenvolupa un acte litúrgic, en ambdós casos una processó, que inclou tant elements rituals ordinaris (oracions, salms o benediccions) com extraordinaris (els condicionats per la seva localització concreta en l'espai de la ciutat, que són els que més ens interessin). Quan el decurs de la cerimònia s'ajusta a la norma ordinària, amb freqüència s'ometen els detalls tot fent referència a un text anterior (*ut supra*) o bé enunciant els primers mots (*incipit*) del fragment litúrgic corresponent, a tall de recurs mnemotècnic per a la localització del text complet en el formulari corresponent (o bé, moltes vegades, en la memòria dels participants). Quan se surt de la norma, sigui per una variació substancial o per modificacions puntuals, la descripció és més extensa, i aquí el lector del document obté més informació sobre el culte en general i les diferències gironines en particular. Cal tenir en compte, també, que els textos no pretenen tant ser descripcions exhaustives del recorregut com ser indicadors de les oracions que cal dir i on cal començar a dir-les; és a dir, que indiquen indrets concrets de la ciutat de manera puntual i no tot un recorregut, el qual cal reconstruir a través de la unió d'aquests punts per accessos lògics. Tot combinant aquests dos textos litúrgics amb dades topogràfiques refarem dos antics itineraris processionals i resseguirem algunes particularitats de la topografia urbana de la Girona medieval i moderna.

Els criteris de transcripció que hem emprat per als dos documents es basen, com a norma general, en els publicats a la revista *Folia Caesaraugustana* (1984): majúscules i puntuació segons criteris actuals, ús de u/v i i/j normalitzats, cites literals (en aquest cas, els *incipit*) entre cometes, llacunes o fragments il·legibles indicats amb punts suspensius entre claudàtors (que també serveixen per a la interpretació proposada per a mots confusos o desenvolupaments irregulars), canvi de pàgina indicat pel número entre claudàtors, text interpolat entre parèntesis triangulars. Algunes particularitats

del text requereixen l'adopció de normes especials. El signe ¶ indica la presència d'un calderó. Les remissions a d'altres textos (*ut supra, qui supra*, etc.) es marquen amb un cos de lletra més petit. Atès que gairebé tot el segon text està format per rúbriques (seria incòmode destacar, en aquest cas, més d'un vuitanta per cent del text), la presència de la rúbrica no s'indica més que puntualment en llocs que indueixen a confusió i a través de notes al peu: altrament, cal entendre que tot el que no són textos litúrgics està escrit amb tinta vermella. Especialment també en l'*Ordo defunctorum* hem obviat la transcripció de llarguíssims fragments litúrgics (extenses oracions, els set salms penitencials, responsoris), ja que el nostre interès primordial es trobava en les rúbriques; els fragments omesos s'indiquen a través de punts suspensius entre parèntesis. En tots dos textos, la "A." significarà "antiphona", la "V." "versiculus" i la "R." "responsorium" o "responsum". A més, a causa de la gran quantitat d'addicions interlineals o al marge, hem decidit incorporar el sistema adoptat a Lucero 1995, que ha demostrat ser útil i pràctic:

\/: addició sota la línia

/\: addició sobre la línia

\\//: addició al marge

//\: addició al peu del corondell (seqüència del text indicada pel signe +)

LA PROCESSÓ DEL CORPUS SEGONS LA *CONSUETA ANTIQUISSIMA* DE LA CATEDRAL

La consuetat de 1360 que es conserva a la Seu de Girona (*Consuetat Antiquissima huius Sancte Ecclesie*, signatura actual 20.e.3.) és un manuscrit de gran format (433x298 mm), amb una escriptura gòtica librària una mica arrodonida, molt bella, i algunes altres aportacions dins i al final del volum en una escriptura més tardana que cal datar als segles XVI o XVII. Consta de 272 folis de pergami en els quals l'escriptura es reparteix en dos corondells; hi ha algunes caplletres ricament decorades, però la majoria, així com els calderons, es limiten a alternar l'ús de tinta blava i vermella. Per les seves característiques aquest interessantíssim manuscrit ja ha estat la font de diversos treballs, especialment relacionats amb el món de la litúrgia i del teatre religiós medieval (dins dels propis Annals de l'IEG: Lucero 1995; Romaguera 1995; Vila 1995).

Sense voler entrar en detalls, val la pena caracteritzar la Consuetat com un document de caire eminentment pràctic, pensat per fixar per escrit el desen-

volupament correcte de les cerimònies. No conté el que són pròpiament els textos litúrgics, ni tampoc el desenvolupament ordinari del ritual, que devia recollir-se en el missal o llibre litúrgic que s'emprés al mateix temps: la redacció de la consuetat obeeix a la necessitat de fixar, per una banda, i segurament de fer notar, per l'altra, les particularitats litúrgiques del culte catedralici gironí. Efectivament, les diferents esglésies locals solen conservar gelosament les seves tradicions rituals que les diferenciaven les unes de les altres, particularitats que, generalment, no alteraven els dictats generals ni l'estructura dels oficis; algunes d'elles fins i tot aconseguiren de sobreviure a la important onada uniformitzadora del concili de Trento i foren mantingudes, en estats diversos, fins a la definitiva reforma del Concili Vaticà II.

En la Girona baixmedieval les cerimònies religioses de la catedral, que han esdevingut força complicades i ja des de fa temps són completament comprensibles només per als clergues –més aviat diríem, encara, per a determinats clergues- tant per la llengua emprada com pel significat dels gestos i de l'estructura, reflecteixen també la particularitat d'una Seu que havia estat anomenada “mare i mestra de les cerimònies”, de tal manera que en la redacció d'aquesta consuetat i en el seu format relativament luxós de llibre litúrgic (no de simple manual de consulta per al cerimonier) hi veiem l'afirmació identitària del clergat capitular gironí que l'encarrega o l'ordena confeir.

Una de les particularitats litúrgiques, en aquest cas no exclusivament gironina però sí prou arrelada a Girona, on ha gaudit de molta popularitat fins fa relativament poc, és la processó del Corpus, que tenia lloc el dijous després de l'octava de la Pentecosta, en la solemnitat litúrgica del Cos i la Sang de Crist. Es tracta d'una festa celebrada per primer cop a Lieja en 1246 i estesa a tot el món catòlic pel papa Urbà IV (1264), dedicada a exaltar la Transsubstanciació en les espècies eucarístiques, que era negada per algunes heretgies; durant el s. XIV esdevingué molt popular i es difongueren les processons pel carrer, paral·lelament als textos litúrgics propis que es poden atribuir, amb força versemblança, a sant Tomàs d'Aquino (Aldazábal 1994, 104; López Martín 1994, 268). La popularització de la festa a Girona vingué de la mà del bisbe Bernat de Vilamarí en 1321 (Guilleré 1992, 82), en un moment no gaire llunyà al de la redacció de la *Consuetat Antiquissima* i d'un breviari antic de la Catedral que li és contemporani i que conté l'ofici sencer de la celebració.²

² A.C.G., 20.b.8 (*Vetus breviarium feriale ecclesiae gerundensis*, s. XIV). En el seu f. 147 r. i v. l'ofici de vespres inclou una bella *Prosa* o mena de seqüència versificada.

De totes maneres, el fragment de la *Consueta* que ens ocupa, el que descriu el recorregut de la processó, consisteix en la seva major part en un text posterior al de la redacció original, la qual fou rascada i esborrada de manera més o menys violenta per tal de deixar un espai on pogués ser sobreescrit un nou recorregut, que és el que ara hem de comentar. Consideracions paleogràfiques ens fan datar aquesta correcció ja en plena època moderna: la gòtica textual, ja molt arrodonida i deformada, s'usa encara probablement per qüestions de coherència formal i de respecte a la tradició textual quan es tracta d'escriure dins els corondells, sobre els fragments ratllats, però quan s'escriu als marges no hi ha cap escrúpol a l'hora d'usar una minúscula clarament moderna. Altres elements topogràfics, en consonància, impedeixen de situar la redacció del fragment a finals del s. XIV, moment que escauria a la resta de parts de la *Consueta* no corregides. Oferim-ne ara la transcripció:

[f. 83r] (...) ¶ In processione \que fit post prandium// portetur Corpus Christi honorifice per episcopum et dicitur A. "Letemur omnes" et <ter iteratur, in coro, capite scale et in fine scale, et egrediendo capitulares domini hordinantur in choro antequam cape dividantur vel per scalam sedis descendendo. Ante fores sancti Felicis A. "O Felix valde" et per desçem cantores in ecclesia totus hordinatur ibi> \clerus// accenduntur cerei rexiarum beate Marie. Postea sequitur R. <"Cives apostolorum", post orationem sancti Felicis et coram clibano divi Petri R. "Petre amas", et in platea sancti Petri R. "Quatuor animalia". Tamen prius finiatu oratio sancti Petri et prope macellonis sancti Felicis a venerabilis pontifex et sequitur oratio. Deinde anthonatur in platea R. "Homo quidam". Sirca Balesterias R. "Acceptit". In medio Balesterias \+// Sequitur> //+ R. "Unus panis". Sub testudine bocata d'en Box ymnus "Pange lingua" et in medio platee caulium R "Regnum mundi". Sequitur oratio sancte Susanne in ostio de bone venture. Sequitur ymnus ibi "Jesu nostra redemptio". In principio pontis lapidei R. "Ecce homo". Sequitur oratio sancti Franciscisi et A. "Sol novus" et oratio sancto Bernardino, et egrediendo R. "Sancta et immaculata". In apice platee fratrum minorum R. "Stirps", ante altare dive Clare A. "Vide spetiosa", in oratione "Inmediate Domino", R. "S[acris] Sole[mpnis]" et ad[...] usque sint [...] plateam de Vila oratio. Sequitur "Ave Maria" usque ad ostium de Angel et oratio. Sequitur R. "Gaude Maria" usque ad orationem [...]dis. Sequitur R. "In conspectum angelorum", oratio, ymnus "Ave Maris Stella", R. "Di[...] "Regina celorum" [...]\

Observem que el fet que gran part del text sigui una correcció que aprofita l'espai d'uns fragments que, per obsolets, han estat esborrats genera un

problema principalment d'espai. En aquest segon corondell del full 83r l'espai del fragment original que podia ésser rascat no va ser suficient, i va fer falta recórrer a una nota al peu escrita en una escriptura minúscula cursiva visiblement més tardana que la usada en les altres notes al marge. El fet ens parla de la vida i de la utilitat del document al llarg del temps, però alhora ens planteja un problema de datació que, a banda de les consideracions paleogràfiques exposades, intentarem acotar a través dels elements topogràfics que s'hi descriuen. Els topònims identificats en el text legible són els següents:

- L'escala de la Seu (*scalam sedis*)
- Les portes de St. Feliu (*fores sancti Felicis*)
- El carreró de St. Pere (*clibano divi Petri*)
- La plaça de St. Pere (*platea sancti Petri*)
- El mercat de St. Feliu (*macellonis sancti Felicis*) i/o plaça (*platea*)
- Ballesteries (*Balesterias*)
- La volta, cobert o porxo d'en Boix (*testudine bocata den Box*)
- La plaça de les Cols (*platee Caulium*)
- El portal d'en Bonaventura (*ostio de bone venture*)
- El pont de Pedra (*pontis lapidei*)
- El pla de Framenors (*platee fratrum minorum*)
- L'altar de Sta. Clara (*altare dive Clare*)
- La plaça d'en Vila (*plateam de vila*)
- El portal de l'Àngel (*ostium de Angel*)

Malauradament, el text és il·legible d'aquí endavant, i no apareixen més topònims que puguem usar. Un examen preliminar de l'obra de Julián de Chía (1895), a la recerca de dades que poguessin ajudar-nos, no va permetre de discriminar un recorregut clar de la processó en el període estudiat; Guilleré (1992, 82) cita un traçat de la processó del s. xv que no passa l'Onyar, i almenys en el nostre cas és evident que sí que ho fa.

Amb aquestes dades a la mà, doncs, podem mirar de reconstruir un recorregut que s'iniciaria a l'escalinata de la Seu, ja present (no en la forma actual, és clar) des del s. xi pel cap baix. Després de passar per les portes de St. Feliu, presumiblement les que donen a migdia, la processó seguiria pel carrer del Llop, ja que la propera parada és a la plaça de St. Pere (Canal et al. 1995b, 27), al mateix lloc que l'actual, si bé en època medieval es tractava del pla que hi havia just al davant del clos del monestir. El carreró de sant Pere no

ha pogut ser identificat: si bé els noms de carrers poden variar amb relativa facilitat fins i tot en documents coetanis, podria tractar-se del camí principal que, dins del monestir, articulava les seves diverses dependències, ja que el document ens diu que el cant corresponent es fa *coram* (davant) el carrer, i no pas circulant a través d'ell. Tot seguit es devia tornar enrere per la zona del carrer de la Barca, si entenem que el “mercat de St. Feliu” es localitzaria a l'entorn de les seves portes (Canal et al. 1995b, 28; Guilleré 1993, I, 207, citant Alberch et al. 1983, 123 indica que des de finals del s. XIII es celebrava una fira per sant Feliu, l'u d'agost, que potser implicava un mercat prop del temple). En aquest cas pensem que el document deu parlar de la porta de ponent, que havia estat arranjada en el tercer quart del s. XIV en relació amb la reforma i construcció de les muralles ordenades per Pere el Cerimoniós (1360-62 endavant: Madurell 1964-65), i ho diem perquè el pas següent és el contigu carrer de les Ballesteries, ja present i anomenat així des de principis del s. XIV (Canal et al. 1998, 41).

Un problema més seriós ens ha representat la “volta d'en Boix”. Sabem que existien un seguit de voltes que unien els immobles de banda i banda del carrer Ballesteries (Canal et al., ídem), però el setge de 1462 les féu malbé i ja no tornaren a refer-se, de manera que una correcció d'època moderna no pot parlar d'elles. Tenint en compte que, com ja s'ha dit, cal admetre una certa variació en els noms de carrers, portals i altres elements urbans –sobretot quan inclouen antropònims i per tant, probablement, noms de propietaris susceptibles de variació contínua–, és més versemblant pensar que es dona aquest nom a les actuals voltes d'en Rosés³ o a d'altres de la mateixa zona (Cort Reial, fins i tot Argenteria), atès que es troben en el tram del recorregut que cal fer, tot seguint el text, entre el carrer Ballesteries i la plaça de les Cols. Efectivament, la següent *statio* es du a terme a la plaça *Caulium*, és a dir, de les Cols, corresponent al tram mitjà de l'actual Rambla de la Llibertat (Canal et al. 1995b, 31). La processó deu passar també per les Taverneries (el capdamunt de la Rambla: Canal et al. 1998, 50), ja que el següent pas és el portal d'en Bonaventura, que es trobava justament a l'altura del pont de Pedra i que es construí amb la reforma del recinte murat del 3r terç del segle XIV (Canal et al. 1995b, 31). Se seguia travessant el pont de Pedra (literalment anomenat així, encara que coexistint amb el nom de “pont de Framenors”: Canal et al. 1995b, 32) fins al pla

³ Val la pena indicar que en l'estima de 1535 a les voltes d'en Rosés se les anomena “carrer de l'Argenteria vella” (CANAL et al. 1995b, 31).

de Framenors, davant del convent de franciscans destruït al s. XIX. Llavors el recorregut podia seguir, a la llum del text, pel carrer de Fontanilles fins al convent de Sta. Clara, per acabar a la plaça d'en Vila, o bé, entenent que l'"altar de Sta. Clara" es troba dins el convent de franciscans, passar directament a la plaça d'en Vila (se'n conserven les voltes a l'actual plaça de Catalunya: Canal et al. 1995b, 33). La primera possibilitat no ofereix una claredat absoluta. A banda de la poca informació que proporciona el text, no podem saber ara com ara si la correcció és anterior o posterior a 1653, moment en el qual el convent de Santa Clara és traslladat del seu emplaçament fora muralla a l'interior del Mercadal, a causa de la construcció dels baluards (Pla Cargol 1946, 250-251). Si el convent és encara a fora muralla, la processó podia anar-hi i tornar pel carrer de Canaders fins a la plaça d'en Vila; altrament, havia de fer un altre recorregut dins el Mercadal. Encara cal considerar la possibilitat, que de moment no podem contrastar, que existís un altar exterior situat en una petita plaça anomenada també "de Santa Clara", que es trobava a mitja altura del carrer de Canaders (Canal et al. 1995b, 32). La processó, des d'allí, travessaria l'Onyar per un dels seus guals més rellevants i entraria al cap de l'Areny pel portal de l'Àngel, que ja és anomenat així en la talla de 1535 (Canal et al. 1995b, 31).

El recorregut escrit acaba aquí, sense que puguem llegir més. No queda gaire més de dues línies, i suposem que el redactor continuà sent tan concís com fins al moment. Un recorregut plausible per a la tornada seguiria l'actual carrer Albareda fins a les Albergueries (actual plaça del Vi), el carrer de Ciutadans (Ferrerries i Draperia Nova, antigament) i llavors, des de la plaça de l'Oli (o "dels Cavallers"), iniciaria segurament un recorregut imprecís que faria entrar la processó al vell recinte murat. La tornada podria fer-se bé a través del portal Rufí, passant pels importants centres religiosos de St. Martí i de St. Domènec (veiem que la processó es molesta, per altra banda, a travessar l'Onyar per anar a veure els franciscans, i per tant pensem que els jesuïtes i sobretot els dominics no deurién ésser menys), o bé directament, i més naturalment, pel carrer de la Força, que després de 1492, òbviament, ja no planteja problemes de cap tipus (als ss. XIV i XV, amb tot, també s'hi hauria pogut passar, ja que sabem que el 1337 i el 1418 els jurats obliguen els jueus, entre altres coses, a tancar portes i finestres que donin al carrer de la Força amb el pretext que les processons hi passen amb freqüència: Canal et al. 1995a, 14 i 17). Es tracta, però, d'hipòtesis sense contrastar. En qualsevol cas, la migradesa del fragment restant fa pensar més aviat en la solució més curta i més fàcil.

LA PROCESSÓ FUNERÀRIA DEL *RITUALE ECCLESIAE GERUNDENSIS*

El manuscrit 229 de la Biblioteca Universitària de Barcelona es titula *Rituale secundum consuetudinem ecclesiae gerundensis* i cal datar-lo, només des del punt de vista paleogràfic, en ple segle XV si no a finals, encara que el catàleg de la biblioteca el dati *grosso modo* dins el s. XIV. Es tracta d'un volum d'aproximadament 16 per 22 cm. Malgrat el seu format relativament manejable, participa de la tradició textual clàssica dels manuscrits litúrgics: ús del llatí, suport en pergami, escriptura gòtica textual, un sol corondell. En aquest cas s'accentua, més que a la Consueta, l'aspecte de manual per a l'oficiant o per al cerimonier, per la mida, l'abundància de rúbriques i, sobretot, per la gran quantitat de correccions o addicions interlineals o als marges en escriptura cursiva, sigui per perllongar, aclarir o corregir les indicacions de les rúbriques o bé per preveure la flexió de verbs, substantius i adjectius segons que els objectes de l'acció litúrgica fossin home o dona, un de sol o diversos alhora (ex. *animam eius/ animas eorum-earum*). Aquest indicatiu de la flexió als marges o als espais interlineals, per altra banda, pot significar tant una preocupació ritualista com una previsió (potser més tardana) davant el fet que el clerge usuari del *Rituale* pogués no dominar del tot el llatí més enllà de les fórmules de costum.

En qualsevol cas, el manuscrit conté la descripció i contingut de rituals per a l'administració de diversos sagraments i l'exercici d'altres actes litúrgics (*Ordo Missae; Exorcismus salis; Ordo infra annum ad catechuminum infirmum vel infantem faciendum, Sabato Sancto, Pascha en Penthecosten; Ordo ad cathecuminum faciendum; De coniugo nuptiarum; Ordo ad visitandum infirmum fratrem; Officium exequiarum; De coniugo nuptiarum*), d'entre els quals, pel seu interès, hem destacat el de les exèquies (ff. 106-170). Després d'un examen del document sencer, en cap altra part hi hem localitzat la riquesa d'informacions topogràfiques que aquest capítol conté: aquesta és la peculiaritat més remarcable de la peça. En efecte, en altres rituals de la diòcesi, manuscrits o impresos, dels ss. XV i XVI hi localitzem les rúbriques i indicacions generalitzades i neutres de costum, però mai una tal riquesa de topònims particulars i precisos, i encara de rituals modificats segons aquest recorregut específic. Per aquestes raons, que precisarem més endavant, entenem que ens trobem davant d'un ritual específicament gironí i, encara més, catedralici. Alertats en aquest sentit per una interessantíssima publicació que usà el *rituale* com a font per tal d'aclarir alguns aspectes estructurals de la catedral romà-

nica de Girona (Español 1996, 55-57 i nota 135), vam acudir a la reserva de documents de la biblioteca de la Universitat de Barcelona, on se'ns va atendre amablement i se'ns va fer a mans el document una part del qual aquí comentem.

La consulta a la guia-inventari de la reserva (Miquel 1958, I, xviii-xxiii), igualment, va permetre de situar-lo i de reconstruir el seu periple fins a la ciutat comtal, certament una mica rocambolesc i a frec de la desaparició. Francesc Miquel identifica cinquanta-quatre documents, els més antics que posseeix la Biblioteca Universitària, com a procedents de Girona; el conjunt va arribar a la biblioteca barcelonina gràcies a la compra dels volums en 1857 per part de Marià Aguiló i Fuster, el bibliotecari de la Universitat, a un fabricant de Barcelona que els usava per a fer cola i similars. Segurament horroritzat per la sort que havien patit ja alguns documents antics, el bon senyor Aguiló comprà els supervivents al preu de mil rals. La documentació bibliotecària no precisa més quant als documents i la seva procedència, però Miquel pensà, segurament amb encert, que els components dels fons gironí devien haver estat venuts per algun funcionari o treballador de la Catedral, i ho relacionà amb els daltabaixos de la desamortització. Sense aventurar-nos tant en la circumstància concreta, no és pas inversemblant que a mitjan segle XIX algú vengués a un traficant de papers, segurament a pes, un lot de llibres vells de la Catedral entre els quals es trobava un *martyrologium*-obituari obsolet (a Girona n'hi ha diversos, entre els quals un d'època moderna que, ocasionalment, encara s'usa), un breviari pretridentí i un *rituale* tan passat de moda que fins i tot parlava de llocs que ja no existien. Precisament aquests tres manuscrits litúrgics, per sobre dels altres textos del fons –més o menys habituals en qualsevol biblioteca eclesiàstica medieval–, són els que permeteren a Miquel i Rosell, per la seva especificitat gironina, pensar en un origen catedralici del conjunt.

Com dèiem en la introducció, en transcrivim bàsicament les rúbriques, tot conservant els fragments litúrgics més curts i donant els *incipit* dels més llargs, els quals, fora com es troben del nostre objectiu, servirien només per allargar desmesuradament el fragment transcrit. Recordem doncs que caldrà entendre que es llegeix una rúbrica excepte en els textos litúrgics (entre cometes) i en les addicions interlineals i al marge, que solen escriure's en cursiva i en negre; altres incidències excepcionals seran assenyalades amb notes al peu.

[f. 128r] Cum sacerdos venerit cum corpore defuncti ad ecclesiam faciat primam stacionem si venerit per Arenarium in Arenario in directum por-

talis d'en Crestian. Si vero venerit per Albergarias faciat primam stationem in capite Ferrarie scilicet ante domum Bernardi de Campis Ferrarii et tunc incipiat dicere R. qui supra⁴ "Subvenite sancti Dei" R. qui supra [128v] "Kirieleyson. Christeleyson. Kyrieleyson. Pater noster. Et ne nos." V. "In memoria eterna erit justus" /si sit mulier dicatur: "Requiem eternam" V. "Ab audicione mala non timebit. Domine exaudi. Et clamor. Dominus vobiscum. Et cum spiritu. Oremus." Oratio: "Deus qui perpetuum es miseri semper et parcere propiciare anime /animabus\ famuli /famulorum\ tui /tuorum\ in omnia eius /eorum\ peccata dimitte, ut mortis vinculis absoluta /absolute\ transire mereatur /mereantur\ ad vitam. Per /Christum dominum nostrum\." Secunda stacio fit juxta domos ubi tenetur scribania cum [129r] venit per Arenarium. Si vero venit per Albergarias fit in platea Militum ita quod stet corpus defuncti in directum versus ecclesiam sancti Martini. Si autem venerit per locum de Villanova fiat stacio subtus ecclesiam Predicatorum et dicatur R. \ vel [...] dicat [...]// R. qui supra "Ante quam nascerer"⁵ "Kirieleyson. Christeleyson. Kyrieleyson. Pater noster. Et ne nos." V. "Anima eius in bonis demoretur. Et semen eius hereditet terram." (...) [130r] (...) Tercia stacio fiat in callo judayco ante synagogam ante locum ubi consuevit esse ecclesia sancti Laurencii. Si vero venerit de Villanova vel non posset transitare per callum fiat tertia stacio ante domum Helemosine sedis et dicatur R. [130v] "Requiem eternam"⁶ (...) [131v] (...) Cum sacerdos exiverit de callo judayco cum defuncto et viderit ecclesiam [132r] Beate Marie vel quando recesserit de stacione facta ante domum Elemosine incipiat dicere R. "Libera me Domine"⁷ (...) [133r] (...) Cum vero sacerdos fuerit cum defuncto ante primum planiol quod est in scala ecclesie vel ante rexias que sunt subtus palacium faciat ibi stacionem et dicet ea que secuntur: "Kyrieleison" (...) [133v] Et recedendo de dictis locis reiteretur R. "Libera me Domine" R. qui supra in II° folio. Cum autem inceperit intrare sacerdos cum defuncto tertium planiol dicte scale vel ex parte rexiarum \propter pluviam\ apropinquerit galilee porte meridiane, sacrista secundus vel alius pro eo indutus cum capa serica recipiat corpus defuncti in

⁴ Aquesta remissió (*R qui supra*) apareixerà en el text diverses vegades i sota diverses formes. Cal notar que només en aquesta ocasió i en la immediatament següent apareix rubricada; en totes les altres ocasions, les remissions s'escriuen amb tinta negra. El text *Subvenite sancti Dei* està acompanyat de la música escrita amb notació quadrada.

⁵ Acompanyat de notació quadrada.

⁶ Acompanyat de notació quadrada.

⁷ Acompanyat de notació quadrada.

dicto tercio planiol vel ante galileam aliquo clerico eum comitante [134r] pro clavigero cum incensario et tunc cantor [minor] existens cum clericis aliis incipiat alta voce dicere R. “Subvenite sancti dei”⁸ R. qui in principio libri (...) Ut supra in domo defuncti [134v] Cum fuerit sacerdos juxta introitum ecclesie illo qui portat crucem existente cum portantibus candelabris supra limen hostii ecclesie et dictus cantor incipiat R. “Ante quam nascerer” (...) In ingressu ecclesie incipiat dicere cantor R. “Absolve domine” R. qui supra in primo quaterno. [135r] Et dicendo dictum R. ponatur corpus ante crucifixum vel in choro si est clericus vel honorabilis persona layca et dicatur ibi “Kyrieleyson” (...) Quo facto sacrista secundus vel locum eius tenens faciat testimonium defuncto. [135v] Corpus vero defuncti in ecclesia servetur usquequo vigilie celebrentur et missarum sollempnia et offeratur oblatio a quibus visum fuerit. Missa vero celebrata presentibus omnibus clericis vel populis cantor incipiat R. “Subvenite”. Finito R. episcopus vel sacerdos absolvat corpus “Kirieleyson III”⁹ (...) [136r] (...) Hoc facto absolvatur corpus ab omnibus [136v] sacerdotibus dicendo orationes consuetas si “Deus cui proprium” maior vel minor. Facta absolute si clericus fuerit vel persona venerabilis qui intret in choro lecto elevato cantetur A. “O gloriosa genitrix”. Finita A. episcopus vel sacerdos dicat V. “Ora pro nobis sancta dei genitrix” (...) [137r] (...) Finita hac oratione deportetur corpus ad sepulcrum dicendo A. “In paradiso” Psalmus [137v] “Ad te domine levavi animam meam” (...) ¹⁰ [146v] (...) [Benedictio] sepulcri “Deus qui fundasti terram” (...) [148v] (...) Post hec a sacerdote expietur sepulcrum aspersione aque sancte et odore incensi et subjugatur ab eodem hec oratio “Ineffabilis dei...” (...) ¹¹ [150r] (...) Hac oratione finita sepeliatur corpus cum A. “Apperite”, psalmus “Confitemini domino” (...) [155r] Sequitur R. “Absolve”. Tantum si defunctus est clericus vel si sit persona venerabilis cantetur ista A.: “Clementissime” loco “Absolve”. ¹² “Clementissime” (...) [158r] (...) Et iste dicuntur quousque septima dies com-

⁸ Acompanyat de notació quadrada.

⁹ Això és, tres cops.

¹⁰ Segueixen una sèrie de salms (42, 131, 138), precedits i seguits de les seves respectives antifones.

¹¹ En el f. 149r només hi ha text litúrgic: només unes notes interlineals i al peu de la pàgina, més tardanes, fan la funció de rúbriques, segurament per posar-se al dia respecte de rituals més moderns que sí que inclouen aquestes indicacions (*hic aspergat tumulum cum aqua benedicta; hic incensetur; chrismetur et aspergatur sepulcrum aqua benedicta et odore incensi*).

¹² Des del principi del f. 155r, *incipit* inclosos, totes les paraules estan escrites amb tinta vermella. Només el *Clementissime* que segueix a partir d'ara està ja escrit amb tinta negra, i a més l'acompanya la música amb notació quadrada.

pleatur. Elapsa vero septima die dicuntur orationes \que sequuntur et V. ut in precedenti absolute// “Te omnipotens deus” (...) [159r] (...) Hic dicuntur VIIem psalmi penitenciales cum letania et orationes quas dicere debent per VIIem dies prostrati ante altare pro anima defuncti. “Kirieleyson” (...) ¹³ (163v) /Inde fit absolutio generalis in capitulo primo\ (...) Alia pro sacrista \Isto in claustro cum V. “In memoria eterna” (...)/ “Inclina domine aurem tuam ad preces” (...) [164r] (...) Cum exeunt de Capitulo R. “Rogamus te domine” (...) [164v] “Oremus” juxta janua/m\ ecclesie \Capituli juxta ecclesiam// ¹⁴ “Presta domine quesumus” (...) [165r] (...) Ad Galileam: “Da nobis quesumus domine ut animas famulorum tuorum sacerdotum quas de huius seculi eduxisti laborioso certamine sanctorum tuorum [cetri] tribuas esse consortes”. Pro comitissa: “Quesumus domine pro tua pietate miserere anime famule tue et a contagiis mortalitatis exutam in eterne salvationis partem restituas” ¹⁵ (...) [165v] (...) Ad januam meridiei: “Deus venie largitor” (...) [166r] (...) \in confratria V. “Ne tradas” (...) Oratio “Sanctorum tuorum” (...)// ¹⁶ [166v] (...) Ante palacium: “Propiciare quesumus domine animabus” (...) In cimiterio veteri: “Omnipotens sempiterna deus anime quas precibus nostris” (...) (167v) (...) \postea ad sanctum Cristophorum R. “Sicut placuerit” [...] III “Pater noster. Et ne nos”. V (...) // (...)

El text, com s’ha pogut llegir, ofereix un recorregut que fins ben bé el moment d’entrar a la Seu preveu traçats alternatius segons que la processó provingui d’una banda o d’una altra: *si venerit per Arenarium* (si ve per l’Areny, és a dir, el sector occidental de la ciutat nova, tot al llarg de la llera o areny de l’Onyar), *si venerit per Albergarias* (si ve per les Albergueries, és a dir, la plaça del Vi: Canal et al. 1998, 49), *si autem venerit per loco de Villanova* (si ve per la Vilanova, és a dir, la zona oriental de la ciutat nova, que s’estén pel vessant de l’elevació natural fins a les esglésies de Sant Martí i de

¹³ Aquí l’ofici s’allarga amb, entre altres coses, unes completíssimes lletanies dels sants.

¹⁴ En aquest cas la disposició del text és molt irregular: ja per començar, la rúbrica està encavalcada al final de les línies, a cavall de l’inici de l’oració que segueix. Al mot *janua* s’hi ha afegit, sobre la segona “a”, una línia horitzontal que significa l’abreujament de “m” i que converteix el mot en un acusatiu, d’acord amb el règim de la preposició; el mot *ecclesie* ha estat directament ratllat per tal de substituir-lo per l’anotació que apareix al marge.

¹⁵ El ritual preveu, a mesura que es passa per dins de la catedral, una sèrie d’oracions molt llargues) pels bisbes difunts, una altra pels sacerdots i una darrera “per la comtessa” (suposem que es tracta d’Ermessenda de Carcassona). Transcrivim les dues últimes. La de la comtessa pren la forma de les oracions comunes per una difunta.

¹⁶ Aquesta és l’única nota al marge que transcrivim (n’hi ha d’altres al llarg del rituale i del propi *ordo*) que no s’escriu en cursiva, sinó en gòtica textual.

Sant Domènec). Els recorreguts acaben trobant-se davant la Seu: els que vénen de baix, per les escales, i els que vénen de dalt, per l'entrada de migdia. Sense més preàmbuls, passem a anomenar els indrets esmentats en el text i després, un cop identificats, ens entretindrem a enfil·lar-los en recorreguts coherents.

- El portal d'en Crestian (*portalis den Crestian*)
- Al cap de la Ferreria, davant la casa d'en Bernat de Camp Ferrer (*in capite Ferrarie scilicet ante domum Bernardi de Campis Ferrarii*)
- Les cases on hi ha l'escrivania (*domos ubi tenetur scribania*)
- A la plaça dels Cavallers, davant l'església de Sant Martí (*platea Militum... versus ecclesiam sancti Martini*)
- L'església dels Predicadors (*ecclesiam Predicatorum*)
- Al call jueu, davant la sinagoga on hi havia hagut l'església de Sant Llorenç (*in callo judayco ante synagogam ante locum ubi consuevit esse ecclesiam sancti Laurentii*)
- L'Almoïna de la Seu (*domum Helamosine sedis*)
- L'església de Santa Maria (*ecclesiam beate Marie*)
- El primer replà de l'escala (*primum planiol quod est in scala ecclesie*)
- Les reixes que hi ha sota el palau (*rexias que sunt subtus palacium*)
- El tercer replà (*tercium planiol dicte scale*)
- La galilea de la porta de migdia (*galilee porte meridiane*)
- L'entrada i el llindar de l'església (*introitum ecclesie/limen hostii ecclesie*)
- El cor (*choro*)
- El sepulcre (*sepulcrum*)
- El claustre (*clauastro*)
- El Capítol (*Capitulo*)
- La porta del Capítol prop de l'església (*januam Capituli juxta ecclesiam*)
- La Galilea (*Galileam*)
- La porta de migdia (*januam meridiei*)
- La confraria (*confratria*)
- El palau (*palacium*)
- El cementiri vell (*cimiterio veteri*)
- Sant Cristòfol (*sanctum Cristophorum*)

Aquests són tots els punts per on ha de passar la processó fúnebre, la qual, observem-ho, està articulada tal com la del Corpus a través d'una sèrie

de parades amb oracions pròpies o *staciones* fins arribar al funeral pròpiament dit, que té lloc dins l'església. A la llum del text, els recorreguts alternatius proposats fins arribar a la catedral són els següents:

-pels qui vénen per l'Areny, entrar pel portal d'en Crestian (primera *stacio*); passar pel costat de l'escrivania (segona *stacio*); passar pel call, prop de la sinagoga (tercera *stacio*); arribar a les escales de la Seu i pujar els seus tres replans (al primer, darrera *stacio*, i al tercer, rebuda del fèstre).

-pels qui vénen de les Albergueries, passar per davant de la casa de Bernat de Camp Ferrer (primera *stacio*); fer la segona *stacio* a la plaça de Cavallers, mirant a l'església de Sant Martí; i després, presumiblement, afegir-se al recorregut de l'Areny tot fent la tercera *stacio* al call jueu.

-pels qui vénen per la Vilanova, cal fer una *stacio* sota l'església dels Predicadors (Sant Domènec) i una altra davant l'Almoina de la Seu (que també està prevista per quan els recorreguts anteriors, per raons que no es precisen, no poden passar pel call); s'entra a la Catedral per la porta de migdia en lloc de per les escales, i cal fer una darrera *stacio* davant les reixes que hi ha sota el palau. Respecte dels altres, aquest recorregut es veu mancat d'una *stacio*.

Començant pel recorregut de l'Areny, ens trobem que el primer indret és difícil de localitzar. Atès que els noms de carrers, però més encara de portals i voltes, pot variar fins i tot en documents contemporanis, el portal d'en Crestian o Crestià podria ser qualsevol dels portals de la zona de l'Areny (ha de ser-ho, de fet, per tal com el document el situa inapel·lablement *in arena-rio*). La *stacio* es fa, de totes maneres, *in directum portalis*, de manera que potser no cal travessar-lo sinó només passar-hi per davant i parar-se a la seva altura. A l'hora de preveure un recorregut vàlid per a tots els veïns, sembla que cal situar el portal tan al nord com sigui possible, però ens sentim inclinats a situar-lo, més que al portal d'en Renart (final de l'actual pont de Sant Agustí), al portal que, un tros més cap al sud, s'anomenava al s. XIV "d'en Cardonet" però que en la talla de 1535 no tenia nom (Canal et al. 1995b, 30), ja que la segona *stacio* té lloc passant per les cases on hi ha l'escrivania. L'escrivania de Girona, des de 1330, cal cercar-la a la zona que actualment separa la Rambla del carrer de l'Argenteria (CANAL et al. 1998, 47-48), prop de l'antic carrer de les Notaries, avui desaparegut (Canal et al. 1995b, 31), claríssimament, per tant, abans d'arribar al sector del pont de sant Agustí (lloc del portal d'en Cardonet).

Els qui han vingut per les Albergueries (això és, per la plaça del Vi) han fet la primera *stacio* al cap de la Ferreria prop de la casa de Bernat de Camp

Ferrer. La documentació consultada, en l'estat actual de la investigació, no permet identificar el propietari ni la seva propietat en un lloc ben concret, però el fet que es parli del "cap de la Ferreria" fa pensar que ens trobem encara molt a prop de la plaça del Vi, si no encara dins d'ella, entre la Ferreria Vella i la Nova (l'actual inici del carrer de Ciutadans): el sector del carrer Albareda, la darrera expansió cap al sud de l'Areny, és també anomenat "el cap de l'Areny", de tal manera que segurament cal cercar el cap de la Ferreria a l'extrem sud d'aquesta denominació (Canal et al. 1998, 49-53). La processó deu seguir pel carrer de la Draperia (Ciutadans) fins a la plaça dels Cavallers, l'actual plaça de l'Oli (Canal et al. 1998, 49; 1995b, 31), on queda orientada vers l'església de Sant Martí Sacosta. Des d'allí, pujant per l'actual carrer de Carreras Peralta, el Correu Vell i la Força, deu ajuntar-se al recorregut anterior fins arribar a la tercera *stacio* comuna: la sinagoga.

La situació de la sinagoga i l'esment que se'n fa en el *rituale* ofereixen un interès especial. Es parla en el document de la sinagoga situada en el lloc "on solia haver-hi l'església de sant Llorenç": això és, inequívocament, en el lloc del carrer de la Força on avui desemboquen les escales de la Pera. La primera de les sinagogues de Girona (des del s. x fins a l'absorció de la finca per part del palau episcopal, segurament vers el s. XII: Marquès i Marquès 1960, 272) es trobava a tocar de la Catedral, a l'angle nord-est de l'actual plaça dels Apòstols; a la darrera, edificada a partir de 1434, s'hi accedia per la banda del carrer de Sant Llorenç (Canal et al. 1995a, 30 i ss); cap de les dues s'ajusta al recorregut. La que ens interessa és la que es trobava al peu del carrer Major del Call (la Força) des d'aproximadament el s. XII, que va ser tancada el 24 d'octubre de 1415 en aplicació d'una butlla de Benet XIII i que funcionà encara uns anys (fins com a màxim 1434). En relació amb aquesta sinagoga ens trobem amb un cas de violència simbòlica que implica una manipulació de les dades històriques. La butlla de Benet XIII preveia el tancament de les sinagogues menys una, la menys luxosa, que calia deixar oberta; a Girona es tancà en 1415 l'única que funcionava i per això va ser reoberta. Però en el clima d'hostilitat creixent envers la comunitat jueva que s'imposava sobretot des de 1391, els jurats de Girona, no contents amb el trasllat del local religiós jueu a uns nous terrenys comprats en 1434, volgueren construir en l'antic solar una capella dedicada a Sant Llorenç (era aquest el nom que donaven al carrer de la Força per tal de separar-lo del call a tots els nivells) (Canal et al. 1995a, 17-18). La capella, de fet, no arribà mai a construir-se, però prengué corporeïtat en la memòria col·lectiva dels gironins fins al punt que s'ha arribat a buscar

antiquíssimes capelles de Sant Llorenç en diversos solars del carrer de la Força.

Inequívocament, aquest *rituale* redactat, posem per cas, al segon terç del segle XV inclou els elements de la polèmica i s'hi integra de ple per tal com afirma que en el lloc de la sinagoga solia haver-hi una *ecclesia sancti Laurencii* inexistent. La presència d'aquest esment col·loca el *rituale* entre els elements de propaganda antijueva destinats a reduir cada cop més l'àmbit físic del call, a deixar-ne fora el carrer de la Força i, indirectament, a minar la convivència ja deteriorada entre cristians i jueus. Segurament, en realitat, la processó del *rituale* passava per davant d'un edifici ja en desús, que com la resta de les propietats jueves havia de ser finalment alienat i malvenut, en aquest cas per l'aljama, en el moment de l'expulsió.

La redacció del document, com ja sabem, no pot ser anterior al 1415 a la llum del que s'ha dit. El fet, però, que el document parli del *callo judayco* fent referència al carrer de la Força (quan sabem, per exemple, que ja en 1442 un edicte dels jurats el declarava fora del call: Canal et al. 1995a, 17) ens fa dubtar si cal situar la redacció del *rituale* abans d'aquesta data, cosa que forçaria un xic la datació, o si per contra cal atribuir-ho a una qüestió de tradició i de pervivència del topònim. Aquesta darrera possibilitat no és pas difícil d'admetre si pensem en una separació temporal d'escasses dècades, però resulta aparentment contradictòria atesa la meticulositat amb què es vol donar a entendre en el document que la sinagoga es dreça en un lloc impropï. Un altre indicatiu ens podria ajudar a situar la redacció del *rituale*: el fet que, poc més endavant, es prevegi una *stacio* alternativa per si la processó *non posset transitare per callum* pot indicar un moment en què el carrer de la Força, com a part del call, encara s'ha de tancar de tant en tant en dates concretes o en ocasions de conflictivitat. Potser es tracta, simplement, d'un record dels aldarulls de 1418 durant els quals, precisament, el pas d'una processó pel carrer Major del Call provocà desperfectes notables a l'edifici de la sinagoga (Canal et al. 1995a, 17). Les dades són prou imprecises com perquè no ens atrevim a ajustar la datació més que tan a prop del segon quart del segle com sigui possible.

Quan se sortia del call i es veia l'església de Santa Maria (s'havia, doncs, acabat de pujar la Força) calia dir un respons i avançar fins al primer replà (*planiol*) de l'escala, on tenia lloc la tercera *stacio*; després d'aquesta, la darrera *stacio* s'efectuava en entrar al tercer replà. Aquest simple esment és suficient per defensar que almenys en el segle XV (si no ja en el primer esment

documental del s. XI i qui sap si des de significativament abans, atès que les escales del s. XV devien ser les mateixes de l'XI) les escales de la Seu s'articulaven, com les actuals, en tres replans. Després ja trobem la processó *juxta introitum ecclesie*; arribats a la Catedral, totes les variants del recorregut coincideixen en un mateix punt.

La variant de la Vilanova ha iniciat el seu traçat particular en el moment en què en el text s'indica, per als altres recorreguts, que cal dur a terme la segona *stacio*. La parada s'efectua “sota l'església dels Predicadors”, és a dir, sota Sant Domènec. La referència –com totes les d'aquest recorregut, ja ho veurem– és força imprecisa: tota l'àrea de la Vilanova es troba, de fet, per sota del temple dels dominics. En un sentit més ajustat ens inclinem a creure que es transitava per la perllongació del carrer de la Polleria de Sant Martí (el nom que rebia, des del s. XIII, la meitat sud de l'actual carrer del Portal Nou), que passa just per sota de l'església esmentada, i que es devia continuar per la Rambla de Predicadors i accedir a la Força Vella a través de la porta d'aquell sector, l'antic Portal Rufí (Canal et al. 1995b, 32; 1998, 55). La següent *stacio* és la que també es preveu, alternativament, per suplir-ne una dels recorreguts anteriors en cas que no es pogués circular pel call, i té lloc davant la casa de l'Almoïna de la Seu. L'actual edifici de la Pia Almoïna començà a dreçar-se, tot iniciant una important modificació de la propietat del sector, a partir de 1416, de manera que ja ens el podem imaginar, com avui, ocupant tota la galta de tramuntana de l'illa de cases on es troba (Canal et al. 1995a, 17; 1995b, 30; 1998, 43). La veritat és que ignorem el lloc concret on aquesta parada litúrgica s'havia de dur a terme: sembla lògic que entrant pel Portal Rufí es vagi a parar a la Catedral pel mateix nivell, és a dir, per la zona de la plaça dels Lledoners, ja que s'entra a la Seu pel portal de migdia, però l'estació es fa davant de la casa de l'Almoïna, i si això es pren al peu de la lletra significa baixar un desnivell important per després, immediatament, haver-lo de tornar a pujar (si es duia el fèretre, a més, això podia ser manifestament incòmode). Les possibilitats són que s'arribi a la zona del carrer Claveria per després tornar a pujar, o bé que s'entengui l'*ante domum* com a “davant” o “a l'altura de”, cosa que no obligaria a baixar el pendent.

En arribar a l'actual plaça dels Apòstols la variant de la Vilanova ofereix un seguit de dades ben interessants. La posició que equival al primer replà de l'escala és “davant les reixes que hi ha sota el Palau”. No pot parlar d'altre que del palau episcopal, situat a llevant de la plaça d'ençà d'abans de l'any 1000 i progressivament engrandit fins ocupar-ne tota la galta est (Canal et al.

1995b, 29; 1998, 43; Marquès i Marquès 1960). Podem suposar que les reixes de què parla el text delimiten un clos proper a la porta de migdia, relacionable potser amb el “cementiri Nou”, que des del s. XIII a tocar d’aquest accés (Canal et al. 1998, 43). Després, el lloc equivalent al tercer replà de l’escala “per la part de les reixes”, com es molesta a precisar l’escriptent, és la “galilea de la porta de migdia”. Coneixíem a bastament l’existència d’un nàrtex monumental o galilea que, tot recollint reminiscències tipològiques i litúrgiques del món carolingi, s’havia construït a Girona a ponent de la nau romànica de la Catedral en el s. XI, flanquejat per una torre-campanar (el “cloquer vell”) i per un cos que s’interpretà com un baptisteri. A mitjan s. XV el campanar i el baptisteri han desaparegut a causa del planteig i fonamentació de la gran nau gòtica que havia de condicionar l’obra de la Seu durant tants anys; però la galilea, la capella del Sepulcre que es trobava al seu primer pis i el campanar que a finals del s. XIV s’hi va construir al damunt per suplir el vell continuaven funcionant (Freixas et al. 2000, 58-60, 71-80, 92 i ss). És clar que el text, però, no pot estar fent referència a aquest pòrtic magnífic, sinó a una altra mena d’estructura situada en l’accés de migdia (els termes del *rituale* no poden ser més clars: *cum autem inceperit intrare sacerdos cum defuncto tertium planiol dicte scale vel ex parte rexiarum apropinquerit galilee porte meridiane*, i encara després *recipiat corpus defuncti in dicto tertium planiol vel ante galileam*). En aquest sentit, si creiem en aquesta hipòtesi, el text del *rituale* pot haver estat malinterpretat fàcilment (Español 1996, 73) si no es tenia en compte la dualitat de recorreguts i la necessitat de situar aquesta “galilea” (que fa pensar automàticament en el pòrtic de ponent) en el lloc que li pertoca, “per la part de les reixes” que hi havia sota el palau episcopal. No hi ha notícies documentals, fins al moment, de cap estructura anàloga a la galilea de ponent situada a l’accés sud; a més, l’accés –més o menys monumentalitzat, no ho sabem– que amb tota seguretat existia allí en època romànica ja havia estat desmuntat per bastir l’actual porta dels Apòstols (ja en 1370 s’inicien les obres del portal; en 1379 es construeix una teulada provisional sobre la part de l’obra ja enllestida i en 1450 s’encarreguen les estàtues dels apòstols a Antoni Claperós: Marquès 1975a, 2-4; 1975b, 7 i ss). Això no impedeix que hi hagués un cobert, que el document vol anomenar “galilea”, que identificaríem més aviat amb les estructures que cobrien l’obre no acabada o que constituïen, també en aquella zona, la llotja dels picapedrers. El mateix Jaume Marquès (1975a, 2) entenia que les grans pedres destinades a la construcció del portal foren dutes, en 1370, a un *atrio* o *porche* anomenat *lonja* que feia les funcions, igualment, de

“*vestíbulo de la puerta de entrada*”; Pere Freixas, recollint aquestes informacions i complementant-les amb paral·lels del món gòtic europeu, pensa igualment en una llotja o atri cobert existent abans de 1370, segurament amb precedents del s. XI relacionats amb l’obra romànica, adossat a migdia de la fàbrica de la Seu i segurament reconstruït al llarg del s. XV, on treballaven i ocasionalment descansaven (no residien) els picapedrers i treballadors de l’obra (Freixas 1983, 20-22). Resulta una mica estrany que s’atorgui el mot “galilea”, més aviat revestit d’un cert prestigi tipològic almenys a Girona, a un cobert que havia de ser brut i desendreçat o, com a mínim, forçosament polsegós; tanmateix, no sabem si s’atorga alguna funcionalitat litúrgica a aquesta estructura o bé si s’esmenta com a simple referència espacial (cal per força passar-hi per sota). En qualsevol cas, sabem que es denominava “galilea” com a sinònim de “porxo” o “cobert” a una estructura que cobria l’obra de la porta fins al nivell dels dosserets (que no s’havien esculpit), que protegia el taller dels picapedrers i que se situava a migdia del temple.

Dins de l’església s’unifiquen els llocs i els actes. El text és a partir d’aquest punt més concís, fet que lamentem per tal com ens escatima dades que podrien ésser ben interessants. Les activitats comencen, ben precisament, quan el crucífer es troba “damunt el llinard de la porta de l’església” i consisteixen primerament a dipositar el fèretre davant un crucifix o, si es tracta d’un clergue o persona laica honorable, dins el cor, on cal servir el difunt fins que no se celebren les vespres, els oficis i les oblacions pertinents. Acabada la missa i prèvia absolució, el cos del difunt es trasllada novament al cor (si és clergue o laic venerable) en una mena de túmul (*lecto elevato*) des d’on, després de les oracions previstes, és conduït al sepulcre on haurà de ser inhumat. Notem que no s’ha precisat el lloc concret on es mena el fèretre per enterrar-lo, de tal manera que és inútil esperar la descripció d’un recorregut, variable segons els casos. En el cas dels clergues, vist que es tracta d’un recorregut centrat i desenvolupat a l’entorn de la Catedral, cal pensar en el cementiri de la Seu (el cementiri Nou que fa poc anomenàvem, segurament).

L’interès del document creix en la darrera part que hem seleccionat i transcrit: s’hi descriu una altra processó, que sí que es mou explícitament pels voltants de la Seu però que no és la de l’enterrament, que ja s’ha verificat clarament unes pàgines abans. A la llum del text sembla que es tracta d’una processó que té lloc almenys set dies després de l’enterrament (les oracions que cal dir en aquest interval s’especifiquen meticulosament). S’esmenten tangen-

cialment llocs de la Seu o propers que tot seguit detallarem mentre es resen textos i oracions propis de diversos moments de l'ofici de difunts (trobem un altre cop, per exemple, el verset "*in memoria eterna*" que ja havíem vist en el decurs de les *staciones* dels primers recorreguts). La primera referència espacial del tot clara parla del claustre (*claustro*); després es refereix a un Capítol (*cum exeunt de Capitulo*: cal entendre "sala capitular"?) que cal situar entre el claustre i l'església (només a partir de 1599 podem situar amb fiabilitat la sala capitular al capdavall de l'actual capella conventual, abans és imprecís: Marquès 1953, 285) o en un lloc proper, ja que la següent referència parla de "la porta del Capítol prop de l'església". Dins l'església suposem que el recorregut s'adreça vers la galilea de ponent, ja que allí s'hi recita una oració pels sacerdots difunts (en tot el camí se n'han recitat d'altres en memòria dels bisbes difunts) i una altra "per la comtessa". Aquest darrer esment sembla tenir a veure amb la memòria d'Ermessenda de Carcassona, qui fou, com és sabut, gran benefactora de la catedral gironina en la primera meitat del s. XI, germana del bisbe Pere i coimpulsora amb ell de les obres del nou temple romànic que incloïa la galilea de la façana oest. Diverses notícies (Roura 1985, 70; Español 1996, 73; Freixas et al. 2000, 59) ens asseguren que la comtessa hi era enterrada, en aquesta galilea, fins que Pere III, per causa de les obres dutes a terme en el sector, ordenà traslladar els sepulcres comtals al seu actual emplaçament dins de la nau gòtica en 1385. Això fa que la galilea sigui el lloc idoni per fer memòria de la comtessa, fins i tot quan el seu sepulcre ja no hi és present, per qüestions de tradició ritual. En un martirologi dipositat a l'ACG, datat al s. XIII (Roura 1985, 72) es precisa que l'òbit de la comtessa ha de ser celebrat amb solemnitat i que el Ferial de la Seu pagava anualment el seu aniversari el primer de març, però potser es regula també en alguna banda el seu record en les ocasions en què es commemorés, en general, el decés del personal catedralici. Tot plegat ens fa pensar en un recorregut de commemoració funerària estretament lligat a la memòria col·lectiva dels clergues de la Catedral.

Sortint de la galilea el proper punt de parada és altre cop la porta de migdia: desconeixem si es reculava i es passava altre cop per dins l'església o si, per contra i com sembla més lògic, es passava per fora i la parada es feia just davant de la porta. La propera oració s'havia de dir *in confratria* i abans de quedar orientats davant per davant del palau episcopal (*ante palacium*). No sabem exactament a què respon aquest topònim de la "confraria", i això si és que es tracta, efectivament, d'un topònim: podria tractar-se d'un res específic,

si era el cas, per a un membre d'una d'aquestes associacions confraternals? Ara com ara no podem especular-hi. En tot cas, després del palau es va a parar als dos darrers emplaçaments assenyalats en l'*officium defunctorum* del *rituale*: el cementiri Vell i sant Cristòfol. El primer lloc es localitza a llevant de l'absis de la Seu, en la fondalada natural adaptada per a l'obra gòtica que funcionà com a cementiri juntament amb la catedral romànica fins que la construcció del s. XIV impedí aquest ús (Canal et al. 1998, 43); la capella de sant Cristòfol, consagrada en 1348, es trobava fora muralla, prop del portal del mateix nom, enllà del camí de Gironella cap a l'est (ídem, 45). Tot sembla indicar que el recorregut continuava, però no sabem ni cap a on ni si gaire més lluny. Val la pena indicar que aquest darrer emplaçament estava assenyalat amb una nota al marge, escrita en cursiva més aviat tardana (s. XVI?), i que malgrat que era il·legible més enllà d'allò transcrit no era pas gaire més llarga. En aquest punt de la muralla vella, doncs, hem d'aturar el nostre periple i amb ell el present treball.

BIBLIOGRAFIA

- ALBERCH, R.; P. FREIXAS i J. MIRÓ (1983): *Fires i mercats a Girona*, Ajuntament de Girona.
- ALDAZÁBAL, J. (1994): *Vocabulario básico de liturgia*, Centre de Pastoral Litúrgica, Barcelona.
- CANAL, J.; E. CANAL, J.M. NOLLA i J. SAGRERA (1995a): *Els jueus i la ciutat de Girona*, Ajuntament de Girona.
- CANAL, J.; E. CANAL, J.M. NOLLA i J. SAGRERA (1995b): *La ciutat de Girona l'any 1535*, Ajuntament de Girona.
- CANAL, J.; E. CANAL, J.M. NOLLA i J. SAGRERA (1998) *La ciutat de Girona en la 1a meitat del s. XIV*, Ajuntament de Girona.
- CHÍA, J. DE (1895): *La festividad del Corpus en Gerona*, Paciano Torres, Girona.
- DONOVAN, R.B. (1995): "El drama litúrgic a Girona", *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XXXV, Girona.
- ESPAÑOL i BERTRAN, Francesca: "Massifs occidentaux dans l'architecture romane catalane", *Les Cahiers de Saint-Michel de Cuxa* núm. XXVII, Codalet.
- FREIXAS, P. (1983): *L'art Gòtic a Girona, ss. XIV-XVI*, Monografies de l'IEC, Barcelona.

- FREIXAS, P.; J.M. NOLLA, L. PALAHÍ, J. SAGRERA I M. SUREDA (2000): *La catedral de Girona. Redescobrir la seu romànica. Els resultats de la recerca del projecte Progress*, Ajuntament de Girona.
- GUILLERÉ, C. (1992): *Girona medieval. Crisi i desenvolupament (1360-1460)*, Quaderns d'Història de la Ciutat, Girona.
- GUILLERÉ, C. (1993): *Girona al segle XIV*, 2 vol., Ajuntament de Girona – Publicacions de l'Abadia de Montserrat.
- LÓPEZ MARTÍN, J. (1996): *La Liturgia de la Iglesia*, BAC, Madrid.
- LUCERO COMAS, L. (1995): “Litúrgia i paralitúrgia del dia de Nadal a la Seu de Girona segons la consuetud de 1360”, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XXXV, Girona.
- MADURELL, J.M. (1964-65): “Las obras de las murallas de Gerona (1362-1685)”, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, vol. XVII, Girona.
- MARQUÈS i CASANOVAS, J. (1953): “El culto a Nuestra Señora de los Dolores en la catedral de Gerona”, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, vol. VIII, Girona.
- MARQUÈS i CASANOVAS, J. (1975a): “El portal de los Apóstoles de la Seo de Gerona (I)”, *Revista de Gerona*, núm. 71, Girona.
- MARQUÈS i CASANOVAS, J. (1975b): “El portal de los Apóstoles de la Seo de Gerona (II)”, *Revista de Gerona*, núm. 72, Girona.
- MARQUÈS i CASANOVAS, J. i J.M. MARQUÈS i PLANAGUMÀ (1960): “Apuntes históricos sobre el palacio episcopal de Gerona”, *Anales del Instituto de Estudios Gerundenses*, vol. XIV, Girona.
- MIQUEL i ROSELL, Fco.: *Inventario general de manuscritos de la Biblioteca Universitaria de Barcelona*, 4 vol., Barcelona-Madrid.
- PLA CARGOL, J. (1946): *Gerona arqueológica y monumental*, Girona-Madrid.
- ROMAGUERA GÜELL, T. (1995): “Drames litúrgics del cicle de Pasqua a la ciutat de Girona”, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XXXV, Girona.
- ROURA i GÜBAS, G. (1985): “La sepultura de la comtessa Ermessenda”, *Revista de Girona*, núm. 112, Girona.
- VILA, P. (1995): “Notes sobre les antigues representacions teatrals a les comarques gironines”, *Annals de l'Institut d'Estudis Gironins*, vol. XXXV, Girona.